

לזכרו של פרופסור ראובן כהנא

יחזקאל דר

ראובן כהנא נולד ב־1931, בקיבוץ בית אלפא, ונפטר ב־3 ביוני 2003, בירושלים. במשך יותר משלושים שנה לימד וחקר באוניברסיטה העברית, וחילק את זמנו בין המחלקה לסוציולוגיה לבין המגמה לסוציולוגיה של החינוך בבית־הספר לחינוך.

הילדות בבית אלפא, בשנות השלושים, והנעורים ברמת יוחנן (לשם עברה משפחתו לאחר הפילוג בבית אלפא), בשנות הארבעים של המאה שעברה, היו לראובן הוויות מעצבות רבות עוצמה, שניכרו בו כל ימיו. הוא נשא עמו את הקיבוץ אל כל תחנות חייו, בארץ ובעולם הרחב: בהדרכת ילדים ובני נוער, בפעילותו בנוער העובד (בשכונת בורוכוב ובחטיבת הנוער של איחוד הקבוצות והקיבוצים) ובשירות בצה"ל; בלימודים בבית ברל, באוניברסיטה העברית ובאוניברסיטת ברקלי שבקליפורניה, בעבודתו האקדמית וביחסיו עם תלמידים וחברים.

מלכתחילה ריתקה את ראובן התופעה הייחודית של תנועת הנוער הציונית, שאותה בחן דרך הפריזמה של חברת הילדים בקיבוץ. משתי התופעות הללו שאב תובנות שסייעו לו לבנות תאוריה של הדעת והארגון הבלתי־פורמליים ושל תופעות הנעורים המודרניים והפוסט־מודרניים. אלה היו תרומותיו החשובות למחשבה הסוציולוגית. "המודל הבלתי־פורמלי" (כהנא, 1974) הוא המשגה של סדר חברתי, המבוסס על שמונה צפנים של התנהגות: הצטרפות מרצון לארגון ופעילות חופשית בתוכו; פעילות מגוונת בתחומים שונים, המאפשרת את ביטויים של כישורים שונים; הדדיות ושוויון ביחסים הבינאישיים; קיום־ביחד של אוריינטציות שונות ואף מנוגדות; שוליים רחבים לניסוי וטעייה; הבניה גמישה, תלויה מצב ומשימה, של תפקידים ודפוסי פעולה; פעילות מכשירנית מכוונת לעתיד, משולבת בלא־הפרד עם פעילות הבעתית המתוגמלת מיידית; וחיבור אמיץ בין סמלים למעשים.

את המודל הבלתי־פורמלי ראה ראובן כמאפיין טיפוס של חברות. לא כמערכת "משלימה" לחינוך הפורמלי, ה"מפיגה" לחצים שהוא מייצר ומעסיקה את הילדים בשעות הפנאי, אלא דפוס חינוך בעל זהות סגולית, המצטיין בעוצמות מיוחדות, מודל חינוכי חליפי לחינוך הפורמלי ואף עדיף עליו בהשגת יעדים חינוכיים חשובים. כך בחברות של רגשות ודחפים, בהקניית נורמות התנהגות, בהבהרת ערכים חברתיים, בנטיעת מחויבות לקולקטיבים ולסמליהם, בפיתוח כישורים של יצירתיות, חדשנות ואלתור, וביכולות לתרגם ידע פורמלי לפעילויות ולתפקידים חברתיים. דפוס חינוך זה נראה מתאים במיוחד לבני הנעורים, הנמצאים "בין לבין", בשלב מורטורי ומעצב של חייהם, בוחנים ומנסים את זהותם ואת אופן השתלבותם בחברת המבוגרים.

רבים וטובים חקרו את הנעורים, ומכל מבט אפשרי. מרביתם נטו לראות בנעורים הוויה של למידה והסתגלות למטלות תפקידיו של המבוגר, המלווה במרדנות אנומית, שהיא פגיעה לעצמה ולסביבתה. ראובן ראה במרדנות תסמין, ואילו את מהות הנעורים תפס כתופעה חברתית המתאפיינת בנטייה להתנהגות יצירתית לפי הצופן של הבלתי־פורמליות. בתזה נועזת טען כי גילויי תרבות הנעורים המגוונים, כמו תנועות נוער,

חברות רחוב, מרידות סטודנטים, ההיפים, הירוקים, ההפגנות נגד הגלובליזציה, גלוחי הראש, תרבות המועדונים, מוזיקת הפופ והטכנו, טיולי הנוד ברחבי העולם, כמו גם תרבות האינטרנט וזימות ההונק (start-up), הם ביסודם תגובות של אנשים צעירים, המחפשים משמעות לחייהם, וחותרים לביטוי עצמי אוטונומי ואתנטי לנוכח השינויים המהירים בעולם המודרני והפוסט-מודרני, שנעשה כאוטי יותר ויותר בערכיו ובדפוסי ההתנהגות שבו (Kahane with Rapoport, 2001).

את "המודל הבלתי-פורמלי" יישם ראובן בחקר תופעות מגוונות (כמו נעורים וזהות לאומית, יחסי דורות, נעורים במצבי הגירה וקליטה, נעורים בעולם השלישי, חינוך פנימייתי, תהליך החברות בקיבוץ, חינוך לאזרחות ולדמוקרטיה, התנדבות חברתית, יחסי חונך-חניך), וגם בחקר השחיתות החברתית, החדשנות המדעית והחינוך הטכנולוגי. החשיבה והחקירה בתחומים אלה הובילו אותו לשכלול המסגרת המושגית הראשונית של המודל ולפיתוחה לכדי תאוריה כללית יותר של "ארגונים רבי-צופן", הבוחנת ארגונים כתופעות רב-ממדיות, המצטרפות צפנים מגוונים של פעולה חברתית – צפנים פורמליים, בלתי-פורמליים, ביורוקרטיים, ראשוניים, מדעיים, עברייניים וכו' (Kahane, 1988).

גם במחקריו על החינוך הטכנולוגי, כמו בחקר הנעורים, ראובן לא הזניח שאלות מקובלות באשר למשמעויות הריבודיות של החינוך המקצועי ובאשר למעמדו כמערכת המכשירה כוח אדם מקצועי; אך הוא המשיך והלך אף מעבר לזאת. בדרך מקורית צירף יחד היבטים של המודל הבלתי-פורמלי, של הסוציולוגיה של הדעת ושל הקוריקולום, ושל תאוריית התפקיד, ושאל שאלות על מהות הדעת הטכנולוגית, על טיב תפקידיהם של המורה והתלמיד בחינוך המקצועי, על מהות למידת סדנה לעומת למידת כיתה, ועל הצפנים של הפדגוגיה והדידקטיקה בתחום זה (כהנא וסטאר, 1984; Kahane & Starr, 1987).

מאז כתיבת הדוקטורט באוניברסיטת ברקלי (בהנחיית גיל סמלטר), השכיל ראובן להלך במקביל בשני נתיבים של מחקר החברה והחינוך – בישראל ובהודו. הוא היה משוכנע שמבט משווה הוא חיוני בכל מחקר חברתי, וכך במיוחד בחקר חברה "קטנה", בעלת תווים פרטיקולריסטיים חזקים, כמו החברה הישראלית.

מחקריו בסוגיות חינוך, חברה ותרבות בהודו (ובאינדונזיה) מוכרים פחות לקורא הישראלי. כבתחומי החקירה האחרים, גם בסוגיות אלה הפגין ראובן גישה מקורית. הוא בחן את בניין האומה הדמוקרטית בהודו לא רק כאימוץ או כחדירה של המודרנה המערבית, אלא בראש ובראשונה כתהליך של חיבור ואינטגרציה בין צפנים שמקורם במסורות בודהיסטיות וברהמיניות לבין צפנים של התרבות והטכנולוגיה המערבית; כתהליך דיאלקטי שמתרחש במבנה כלאיים, אשר בתחומים מסוימים ממדר את המסורת ואת המודרני, ובתחומים אחרים מזג ביניהם; כמבנה השואב לגיטימציה דווקא מתוך הזיקה האמיצה של האליטות המובילות אותו אל המסורות המקוריות (Kahane, 1982). בראייה זו פנה ראובן לחקור את החינוך הגבוה בהודו, כזירה מרכזית לבינוי האליטות המתווכות בין שתי התרבויות, כשהוא חותר לחשיפת התנאים והתהליכים בחינוכם של "הפועלים הדואליים" – אליטת המשכילים, שהשכילו להוליך את הודו המודרנית בנתיב הדמוקרטי. במותו, הותיר ראובן מאחוריו ספר העוסק בנושא זה שנמצא בשלבי כתיבה ועריכה אחרונים (Kahane, in publication).

מעבר למחקרים השונים, אפשר להבחין בעבודתו המדעית של ראובן מספר אפיונים, שחיבורם יחדיו יוצר את ייחודה: (א) שאלות המחקר הן תמיד שאלות "גדולות", העוסקות

בתופעות חברתיות מורכבות; (ב) עם זאת, השאלות מכוונות תמיד לתחום הביניים, שבין רמת המקור-חברתית לרמה המיקרו-חברתית, לחיבורים שבין התרבות והחברה לבין התנהגותם של הארגונים והקבוצות החברתיות; (ג) השאלות הן בעלות משמעות תאורטית מובהקת, אך תמיד חוברות אל "השדה" היישומי; (ד) המשגת השאלות חותרת להגיע למבני העומק, לצפנים "הגנטיים", של התופעה הנחקרת; היא מניחה ריבוי של צפנים וצירופי כלאיים ביניהם, וצירופים אלה הם הנמצאים במוקד החקירה; (ה) ההמשגה היא שיטתית, מפורטת ומדויקת, אך היא מכוונת תמיד אל השדה האמפירי, רואה את התופעה הנחקרת בכליותה, ונמנעת מרדוקציה לרמת האטומים המרכיבים אותה; (ו) שיטת החקירה אינה מחויבת לאסכולה פילוסופית או מתודולוגית כלשהי, אלא נגזרת מצרכיה האימננטיים של החקירה; (ז) ריבוי שיטות חקירה עדיף על שיטה אחת; חקירה לעומק של מקרה בודד, במיוחד המקרה "הסוטה", מוסיפה על החקירה במדגם של מקרים, הרמנויטיקה וחקירה פוזיטיביסטית משלימות זו את זו; (ח) פרשנות בהיבט השוואתי, שאינה דואה גבוה מדי מעל שדה הממצאים, וזהירות מסובייקטיביות יתרה, מעניקים לחקירה את ערכה המדעי.

חשיבתו המורכבת של ראובן יצרה גם מידה של עמימות באינטראקציה האינטלקטואלית שלו עם עמיתים ותלמידים כאחד. באופן פרדוקסלי, אך בהתאמה להנחות של המודל הבלתי-פורמלי, היה בעמימות הזאת כוח מפרה ומעודד חשיבה. דווקא מורכבות זו קסמה לתלמידיו, במיוחד למוכשרים שבהם, לאלה שיכלו להתמודד עם חשיבתו המסתעפת ועם דרישותיו הגבוהות. בכוחה של המורכבות הזאת ובכוח אישיותו המיוחדת היה ראובן מהמעולים במדריכי התלמידים בעבודות מ"א ודוקטורט, ולא היה כמותו כחונך ומצמיח של סגל אקדמי צעיר. (ארבעה מחברי הסגל במחלקה לסוציולוגיה ובמגמה לסוציולוגיה של החינוך באוניברסיטה העברית הכינו את הדוקטורט שלהם בהדרכתו ובהשראתו.) לצד דרישותיו הקפדניות, העניק לתלמידיו יחס חם ואישי מאוד, תמיכה רבת-פנים (אינטלקטואלית, רגשית, ותקציבית), ובעת הצורך – גם הגנה אמיצה בהליכי האישור של הדוקטורט ובדרך החתחתים של הכניסה למערכת האקדמית והקידום בתוכה.

ראובן הקרין עוצמה מוסרית, טבעית וישירה, בלא שמץ של התחסדות והעמדת פנים. עוצמה זו באה לידי ביטוי ביחסו הגורדנאי-משהו ובמחויבותו הטוטלית לעבודה, בהסתפקות במועט, בדאגה כנה לזולת, בתחושה עמוקה של אחריות ציבורית, ובתחושה עמוקה לא פחות של שליחות חינוכית. הוא שגא הטפה וזלזל בהסברה, אך האמין מאוד בכוחו של חינוך רציונלי, הפורס יריעה רחבה ורבת-פנים ומתנהל במערכת יחסים דיאלקטית ושוויונית בין חונך לחניך. עוצמתו המוסרית באה לידי ביטוי גם בעמדה בסיסית של ביקורתיות, שלא הייתה אהודה תמיד, אך הייתה תמיד קונסטרוקטיבית כלפי החברה, כלפי האוניברסיטה, ולא פחות מכך גם כלפי עצמו. על הביקורת העצמית החריפה יעיד העיזבון המדעי שהותיר אחריו, הגדוש בעבודות חשובות שעבד עליהן במשך שנים אך בכל זאת סבר שהן אינן "בשלות" לפרסום.

היציאה לגמלאות הייתה עניין טכני בלבד בעיניו. הוא המשיך בשגרת המחקר וההוראה בלי להאט את הקצב. על ההוראה בהתנדבות באוניברסיטה העברית הוסיף הוראה במכללת אשקלון – עבודה שראה בה שליחות מיוחדת. עד יום מותו חש עצמו במלוא כוחו האינטלקטואלי. סדר יומו היה עמוס כתמיד, שולחן עבודתו היה גדוש, ובאמתחתו היו תוכניות להוסיף לחקור, לכתוב ולחנך, עוד שנים רבות.

מקורות

- כהנא, ראובן (1974). קווים לבניית סוציולוגי של ארגוני נוער בלתי-פורמליים. מגמות, כא, 36-46.
- כהנא, ראובן וסטאר, ליאורה (1984). חינוך ועבודה: תהליכי סוציאליזציה מקצועית בישראל. ירושלים: מאגנס.
- Kahane, Reuven (1982). *Legitimation and integration in developing societies: The case of India*. Boulder, CO: Westview.
- Kahane, Reuven (1988). Multicode organizations: A conceptual framework for the analysis of boarding schools. *Sociology of Education*, 61, 211-226.
- Kahane, Reuven & Starr, Laura (1987). Technological knowledge, curriculum and occupational role potential. *Sociological Review*, 35, 537-558.
- Kahane, Reuven (in collaboration with Tamar Rapoport) (2001). *The origin of postmodern youth: Informal youth movements in a comparative perspective*. New York: Walter de Gruyter.
- Kahane, Reuven (In publication). *Universities and elite formation: Structure and knowledge of the Indian higher education system, 1900-1980*.